

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ О. Я. ШУМСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ПРОВЕДЕННЯ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ 1920-х років

У статті проведено неупереджений, комплексний аналіз ролі та місця суспільно-політичної та громадської діяльності О. Я. Шумського в тому числі й на посаді Наркома освіти УСРР 1924–1926 рр. в контексті проведення політики українізації. Опрацювання різного виду джерел, наукової літератури та використана наукова методика дозволили автору дослідити процес формування політичних поглядів та громадської позиції О. Я. Шумського. Визначено характер політики українізації як в освітній сфері так і партійно-державному апараті республіки. З'ясовано вплив українізації в цілому та позиції О. Я. Шумського на формування радянської моделі суспільства в УСРР другої половини 1920-х рр.

Ключові слова: автономія, коренізація, культура, націоналізм, нація, українізація, сталінізм, шумськізм.

Невід'ємною складовою культурних процесів в Україні 1920–1930-х рр. була політика коренізації, спрямована на надання народам СРСР, певної «культурно-національної автономії», обмеженої реальними можливостями розвитку національних культури та мови. Дослідження даного періоду розвитку історії українського народу є актуальним і в умовах сьогодення. Адже, побудова сучасних державотворчих інституцій потребує неупередженого та незаангажованого політичною ідеологією історичного досвіду, в тому числі і в проведенні як соціальних, так і культурно значимих реформ вже XXI ст.

Аналіз сучасних наукових досліджень цієї теми засвідчує, що діяльність Народного Комісаріату освіти УСРР загалом і діяльність окремих наркомів освіти, як то О. Я. Шумського у зазначений період розкрита у дисертаційних дослідженнях М. С. Лисенка, В. В. Липинського, М. Ю. Виговського, В. Л. Борисова, О. С. Парашевіної, Н. С. Самандас¹. Однак, окремі аспекти і персоналії потребують більш ретельного і докладного вивчення. Звідси випливає мета даної статті – неупереджено і комплексно проаналізувати роль та місце діяльності О. Я. Шумського на посаді наркома освіти УСРР в контексті проведення політики українізації.

Ідеї українізації були покладені в основу рішень XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), на якому вже чітко були сформульовані основні положення політики коренізації²: підготовка, виховання та висування кадрів корінної національності; врахування національних чинників при формуванні партійного і державного апарату; організація мережі навчальних закладів усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей; глибоке вивчення національної історії, відродження і розвиток національних традицій і культури.

У практичному втіленні політики коренізації в Україні виділяються два аспекти: українізація і створення необхідних політичних та економічних умов для розвитку національних меншин. Суть політики коренізації полягала в спробі більшовицького керівництва очолити і взяти під контроль процес національного відродження на окраїнах. Цю тезу можна підтвердити висловами осіб, які у вирішенні національного питання займали діаметрально протилежні позиції. Так, нарком освіти України О. Шумський вважав, що «зростання української культури й української інтелігенції йде швидким темпом, що коли ми не візьмемо в руки цього руху, він може піти мимо нас»³. З ним повністю погоджувався Й. Сталін, наголошуючи: «У заявах Шумського ... є деякі слухні думки. Справді, широкий рух за українську культуру і українську громадськість почався і росте на Україні. І віддавати цей рух у руки чужих нам елементів не можна ні в якому разі»⁴.

Олександр Якович Шумський народився 2 грудня 1890 р. в с. Рудня Борова Житомирського повіту Волинської губернії (тепер – Нова Борова Житомирської обл.) в сім'ї наймита. 1906 р. закінчив двокласну сільську школу й почав працювати на лісопильних заводах Готесмана і Брехмана, а відтак – помічником землеміра. З 1908-го бере участь у діяльності робітничого гуртка⁵. У 1911 р. Олександр виїжджає до Москви де відвідує вечірнє науково-популярне відділення університету ім. Шанявського. Одначе за браком знань залишає навчання і береться за самоосвіту. Склавши 1915 р. екстерном іспити на атестат зрілості, вступає до ветеринарного інституту. І того ж таки року його призивають до армії⁶.

Ставши ще 1914 р. членом московського гуртка Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), О. Шумський і далі займається антиурядовою пропагандою. У 1916 р. його заарештовують у Молодечно й відправляють до діючої армії на Південно-Західний фронт. Але й там він продовжує революційну діяльність. Під час Лютневої революції 1917 р. в Росії обирається делегатом корпусного, армійського і фронтового з'їздів солдатських комітетів⁷.

Невдовзі Шумського відряджають з армії в розпорядження Київської губернської земельної управи. Він стає її членом і, здобувши авторитет серед українських есерів, обирається до Центральної Ради, виступає проти її соціальної і насамперед аграрної політики, підтримуючи вимоги сільських трудівників надати їм землю. Наприкінці листопада 1917 р. Шумський входить до складу ЦК УПСР і стає одним з лідерів лівої течії цієї партії. Заявивши в заснованій нею в лютому 1918 р. газеті «Боротьба» про свій розрив з попереднім курсом УПСР, боротьбисти на її IV з'їзді (травень 1918 р.) здобувають більшість у складі новообраного ЦК й починають створювати Українську комуністичну партію (боротьбистів)⁸.

У березні О. Шумський – голова Волинського земельного комітету, а трохи пізніше – член губернського комітету УПСР. Подальшу еволюцію поглядів засвідчують його виступи в газеті «Молот» проти зволікання Ради з реалізацією закону про соціалізацію землі, ухваленого в січні 1918 р. Якщо провідні партії Центральної Ради, у тому числі центристська й права частина УПСР, під час гетьманського перевороту (квітень 1918 р.) не виявили політичної активності й повели переговори про новий характер влади, то ліва течія УПСР зайняла цілком визначену антигетьманську позицію. У відозві, опублікованій 3 травня в газеті «Молот», О. Шумський розцінював переворот П. Скоропадського як встановлення диктатури поміщиків, капіталістів та генералів і закликав до рішучої відсічі цій диктатурі⁹.

Учасник IV з'їзду УПСР, він увійшов до складу новообраного ЦК, який 3 червня прийняв рішення про розпуск і переформування УПСР у нелегальну партію з метою боротьби проти гетьманату. Її ліве крило (зокрема, О. Шумський, В. Еланський (Блакитний), Г. Гринько, Г. Михайличенко, П. Любченко) поступово схиляється до прийняття платформи радянської влади. 4 листопада 1918 р. ЦК партії ухвалює рішення про перехід влади до робітників і селян України шляхом збройного повстання, висуваяться гасла світової соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, Червоного Інтернаціоналу¹⁰. Все це сприяло подальшому зближенню лівих есерів і комуністів. Тож не дивина, що з поваленням влади гетьмана Скоропадського перші, як і більшовики, розгорнули боротьбу проти Директорії.

Взаємодії лівих есерів і комуністів на всіх рівнях сприяли також відозви ЦК УПСР, опубліковані в січні 1919 р. верховними революційними емісарами партії – Г. Михайличенком, В. Еланським, М. Шинкарем, В. Лашкевичем, М. Литвиненком, О. Шумським. Центральний революційний комітет висловився за Українську соціалістичну федеративну республіку рад, її союз з іншими соціалістичними республіками, за скликання з'їзду рад і утворення робітничо-селянського уряду – Ради народних комісарів України, за об'єднання українських земель і, звинувативши Директорію в узурпації влади, переслідуванні партій революційного соціалізму та заграванні з імперіалістами Антанти, зажадав негайно передати владу в руки рад.

На початку 1919 р. О. Шумський працює в колегії Наркомату освіти України, а під час наступу Денікіна бере участь в підпільній боротьбі проти білогвардійців, виступає за воєнно-політичний і економічний союз радянських республік. В лютому 1920 р. боротьбисти звернулися до Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ) з проханням про прийом до Комінтерну. Однак ВККІ під впливом В. Леніна відмовив їм. 20 березня Всеукраїнська конференція УКП(б) прийняла рішення про саморозпуск. Із 15 тис. членів УКП(б) до комуністичної партії прийняли понад 4 тис. осіб. О. Шумському й 18 іншим учасникам УКП(б) надали мандат

з правом ухвального голосу, а партійний стаж йому зарахували з травня 1918 р. Невдовзі обирають його до ЦК КП(б)У, згодом до політбюро і оргбюро. Він очолює відділ ЦК по роботі на селі, а під час нападу на країну військ буржуазно-поміщицької Польщі займається мобілізацією людських і господарських ресурсів на відсіч агресії. З цією метою в квітні 1920 р. виїжджає в Полтавську губернію, а в червні – до Одеси. У липні – серпні очолює Одеський губернський ревком, пізніше входить до складу реввійськради 12-ї армії¹¹.

Наприкінці 1920 р. Шумський очолює Київський губернський революційний комітет, входить до складу радянської делегації на Ризьких переговорах про мирний договір з Польщею, а в квітні 1921 р. призначається повноважним представником України в Польщі¹². З лютого 1923 р. по травень 1924-го він – уповноважений ЦК Всеробітземлісу в Україні, з травня по вересень 1924 р. – завідувач агітаційно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У, а з вересня – народний комісар освіти України. Виступивши у квітні 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У з доповіддю про хід українізації, О. Шумський піддав критиці відставання у цій важливій справі партійного апарату¹³.

У квітні 1925 р. генеральним секретарем ЦК КП(б)У став Л. Каганович. Невдоволений методами його роботи, О. Шумський порушив перед Сталіним питання про заміну Кагановича. У своєму листі «Тов. Кагановичу та іншим членам політбюро ЦК КП(б)У» від 25 квітня 1926 р. Сталін, багато в чому погоджуючись із Шумським, висловився, однак, за те, щоб залишити Кагановича на цій посаді. На закритому засіданні пленуму ЦК КП(б)У той різко виступив проти Шумського, звинувативши його в тероризуванні ЦК й зажадавши від нього визнання хибності його дій. За умов, що склалися, О. Шумський змушений був заявити: «Я дуже здивований тим темпераментом, з яким виступав тов. Каганович... Треба пленумові ЦК для заспокоєння організації мого визнання помилковості того, що я порушив перед тов. Сталіним питання про зняття тов. Кагановича і що я пропонував тов. Чубаря в генеральні секретарі? Пленум ставить це питання переді мною руба, вимагаючи визнати, що я зробив помилку... Роблю цю заяву й кажу, що визнаю постановку питання про Кагановича помилковою»¹⁴. Пленум прийняв рішення залишити Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У.

2 лютого 1927 р. політбюро заслухало доповідь О. Шумського про роботу Наркомосу. І хоч М. Демченко, М. Постоловський, В. Чубар, А. Радченко, К. Сухомлин, В. Затонський, Г. Петровський, М. Скрипник у виступах відзначали не лише вади, а й певні здобутки в галузі народної освіти і культурного будівництва в республіці, політбюро задовольнило зумовлене обставинами прохання Шумського звільнити його з посади наркома освіти. А на лютнево-березневому пленумі ЦК КП(б)У 1927 р. йшлося вже про націоналістичний ухил Шумського, обстоювання ним форсованих темпів українізації та підтримку націоналістичних гасел Хвильового, про їхнє зімкнення на націоналістичній основі.

У 1927 – 1933 рр. О. Шумський був ректором Ленінградського інституту народного господарства, Ленінградського політехнічного інституту, заступником завідувачого агітаційно-масовим відділом ЦК ВКП(б), головою ЦК профспілки працівників освіти, членом президії ВЦРПС і членом редколегії газети «За коммунистическое просвещение»¹⁵. Але і з від'їздом з України його становище чимдалі ускладнювалося. Якщо на XI з'їзді КП(б)У в червні 1930 р. мовилося про «шумськізм», «хвильовизм» і «волобуєвщину», то на листопадовому (1933) об'єднаному пленумі ЦКК і ЦК КП(б)У С. Косіор заявив: «КП(б)У в 1926–1928 рр. розгромила націоналістичну агентуру в партії – антипартійну групу Шумського й викрила контрреволюційну суть шумськізму. Розкриття і викриття шумськізму повинно було послужити для нас серйозним уроком, бо воно показало, що ми маємо тут виступ антипартійної націоналістичної групи, яка комуністичною фразеологією прикривала свої буржуазно-реставраторські прагнення і спиралася всередині партії на націоналістичні елементи, а поза партією — на ворожі класи в країні. ... Класові корені шумськізму і ухилу Скрипника одні й ті самі, як один і той самий їхній націоналістичний зміст, однакові їхні пособництво та змикання з інтервентами»¹⁶.

13 травня 1933 р. О. Шумського було заарештовано, а 5 вересня того ж року – засуджено разом з відомими діячами КПЗУ до 10-річного ув'язнення за участь в Українській військовій організації (УВО) і контрреволюційній діяльності¹⁷. Звинувачувався він і в тому, що з дворушницькою метою вступив до КП(б)У й очолював групу колишніх боротьбистів, які в блоці з націоналістичним підпіллям в Україні планували боротьбу проти ВКП(б) і радянського уряду, що він – організатор розколу в КПЗУ. Його протести і звернення в різні інстанції, в тому

числі й до Сталіна, залишалися без відповіді. Більше того, в 1934–1935 рр. Шумського, який перебував уже в таборі, звинуватили в причетності до вигаданої «контрреволюційної боротьбистської організації»¹⁸. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 10 грудня 1935 р. 10-річне ув'язнення у виправно-трудоному таборі йому було замінено на 10-річне заслання до Красноярська¹⁹.

У засланні О. Шумський писав монографію «Малороси», в якій намагався простежити суспільно-політичні умови, що спричинили включення України до складу Російської держави. «За інших обставин, – зазначав він, – за цю працю Українська Академія наук присудила б мені докторський ступінь і обрала б своїм членом. Але не такий тепер час, щоб мій рукопис побачив світ. ... Нехай він умре разом зі мною...» Колишній нарком освіти України знищив монографію²⁰.

18 жовтня 1945 р. О. Шумський у листі до Сталіна знову, повертається до міжнародних відносин в СРСР: «Уже Ваш виступ з компліментами російському народові й розподіл народів Союзу за розумом, характером та ін. змусив насторожитись. Але те, до чого на днях договорився Микита Хрущов на святкуванні річниці визволення України (транслявалося по радіо), абсолютно нетерпимо й вимагає найенергійнішого протесту»²¹. Однак листи його не доходили до Сталіна. 20 червня 1946 р. він пише записку «для слідства»: «Рішення про самогубство, цю останню вищу форму протесту, я прийняв після того, як вичерпав усі засоби боротьби за реабілітацію». Проте, як виявилось, і цього рішення йому не судилося здійснити. 18 вересня 1946 р. О. Шумського за наказом Й. Сталіна по дорозі з Саратова до Києва було підступно знищено агентами державної безпеки. Лише в 1958 р. його ім'я було реабілітовано, а в часи вже незалежної України 19 квітня 2011 р. в Житомирі встановлено меморіальну дошку на будинку, де жив і працював О. Я. Шумський.

Отже, формування й утвердження адміністративно-командної системи відбувалось у формі внутріпартійної боротьби, ідеологічного зіткнення різних точок зору на шляхи й методи соціально-економічного та культурного будівництва, прагнення до особистого лідерства в партії. У процесі цієї боротьби відбувалось поступове відчуження народу від влади, обмеження демократії. Перші успіхи у розв'язанні національного питання в республіці, проведенні українізації співіснували з широкими кампаніями пошуків націоналістичних ухилів та інших нібито ворожих діянь різних верств населення України. Саме в таких умовах діяльність наркома освіти О. Я. Шумського була спрямована на проведення політики українізації не лише системи освіти, а й всього партійного і державного апарату, що надає цій історичній постаті статусу непересічного політичного лідера та борця за національні інтереси українського народу.

¹ Політична історія України. XX ст. у 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Ф. Солдатенко (кер.), В. Ф. Верстюк. – К., 2002. – 488 с.

² Історія Української РСР у 8 т., 10 кн. Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941). – К., 1977. – 544 с.

³ Курас І. Ф. О. Я. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 105–116.

⁴ Там само.

⁵ Українська революція. Історичні портрети. Упор.: С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, О. П. Реєнт. – Вінниця, 2004. – 288 с.

⁶ Костиця М. Ю. Житомир: Підручна книга з краєзнавства. – Житомир, 2006. – 464 с.

⁷ Там само.

⁸ Нариси історії Комуністичної партії України / Автори: В. І. Юрчук, Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк та ін. – К., 1977. – 763 с.

⁹ Молот. – 1918 р. – 3 травня.

¹⁰ Нариси історії Київської обласної партійної організації. / Редкол: В. М. Дмитрук (голова), В. О. Бойченко, О. А. Бородін та ін. – К., 1967. – 652 с.

¹¹ Шаповал Ю. І. Доля як історія. – К., 2006. – 448 с.

¹² Там само.

¹³ Там само

¹⁴ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с.

¹⁵ Енциклопедія історії України: в 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 1. – К., 2003. – 688 с.

¹⁶ Гунчак Т. Україна ХХ століття. – К., 2005. – 384 с.

¹⁷ Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К., 1996. – 942 с.

¹⁸ Про минуле заради майбутнього / Упор. Ю. І. Шаповал; Редкол.: І. Ф. Курас та ін. – К., 1989. – 408 с.

¹⁹ Там само.

²⁰ Довідник з історії України в 3 т. Т. 2. / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К., 1995. – 440 с.

²¹ Там само.

В статтє проведено объективний, всеобъемлющий анализ роли и места социально-политической и общественной деятельности А. Я. Шумского, в том числе и на посту Наркома образования 1924–1926 гг. в контексте проведения политики украинизации. Обработка различных типов источников, научной литературы и использование научных методов позволили автору исследовать процесс формирования политических взглядов и гражданской позиции А. Я. Шумского. Определен характер политики украинизации в сфере как образования так и партийно-государственного аппарата республики. Выяснено влияние украинизации в целом и позиции А. Я. Шумского на формирование советской модели общества в Украинской ССР во второй половине 1920-х годов.

Ключевые слова: автономия, коренизация, культура, национализм, нация, украинизация, сталинизм, шумскизм.

The article deals with unprejudiced and complex analysis of O. Y. Shum'skyi's social-political and public activity including analysis of his work as a People's commissar for education of the USSR during the ukrainization policy in 1924–1926. Author investigated the process of formation of O. Y. Shum'skyi's political convictions and social beliefs, the author made this research by means of handling different information sources of scientific literature and she also used scientific methodology. The article takes a view of features of ukrainization policy in educational and government system of republic. This article analyses O. Y. Shum'skyi's beliefs concerning the formation of soviet society model of the USSR in the second half of the 20th century and also describes the influence of ukrainization policy on the society as well.

Keywords: autonomy, korenization, culture, nationalism, nation, ukrainization, stalinism, shumskizm.